

Bijdrage tot de geschiedenis van den bouw van een kerkorgel

door

B. Lonsain

In het bekende Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland van Van der Aa worden ook eenige bijzonderheden medegedeeld aangaande de kerk te Meppel. Deze kerk, lezen wij daar, gesticht in het jaar 1498, is voorzien van knappe gestoelten, een heerlijk orgel, een schoonen predikstoel en eenige kaarskroonen door de voormalige gilden aan de kerk vereerd.

Over dit „heerlijk orgel” bevinden zich in het oud-archief van Meppel, dat bewaard wordt in het Rijksarchief te Assen, een aantal brieven en andere stukken (Inv. no. 235) en wel — om even beeldspraak te gebruiken — handelende over zijn geboorte en zijn eerste levensjaren. (1713—1722). Aan de hand van deze papieren volgt hier een beschrijving van zijn wederwaardigheden over dit tijdvak, welke als een *Bijdrage tot de geschiedenis van den bouw van een kerkorgel* kan worden beschouwd. Zijn voorganger had in het begin der 18e eeuw zooveel inwendige gebreken vergaard, dat het niet mogelijk was hem zoodanig op te kalefateren, dat zijn longen en luchtpijpen weer naar behooren functioneerden. De schoolmeester-organist Lucas Muijselaar en zijn assistent de „puistertreder”, alias orgel-trapper of windaanjager, stelden alle middelen in het werk om den patient binnen de perken der welvoegelijkheid te houden, wat wel noodig was, daar hij zich niet ontzag om onder de preek, bij het begeleiden van het kerkgezag, zeer oneerbiedige geluiden te doen hooren.

Toen dan ook door daartoe bevoegde personen was geconstateerd, dat de meeste organen van dit instrument zoodanig door den tand des tijds waren aangeknaagd dat een algeheele verbouwing

niet kon uitblijven, werden door den schults Schickhart de volmachten van Meppel en Oosterboer in het kerspelhuis tot een vergadering bijeengeroepen, in welke vergadering tot vernieuwing van het kerkorgel besloten en de fondsen er voor ter beschikking werden gesteld. Tot mijn spijt is het bestek van de aanbesteding niet meer aanwezig. Daardoor missen wij belangrijke gegevens, zoo o.a. de dateering, de begrooting der kosten en, of wij hier te doen hebben met een ombouwing van het bestaande orgel dan wel met een geheele vernieuwing. Uit het feit echter, dat de eerste termijnbetaling plaats had op 13 October 1713, kunnen wij afleiden wanneer men met de werkzaamheden is begonnen. Immers, het was in die tijden de gewoonte dat de eerste betaling geschiedde, zoodra de materialen ter plaatse waren aangekomen.

De aannemer van dit werk was de organist-orgelbouwer te Berlikum in Friesland, Jannes Harmannus.

Orgelbouwers behoorden tot de élite van de handwerkslieden. Er waren er onder die door hun bekwaamheid in het vak een zekere vermaardheid hebben gekregen. Wij mogen ook wel aannemen dat de vroedschap van Meppel in de meening verkeerde dat zij dit belangrijke werk aan bekwame handen toevertrouwde. Maar toch heeft zij zich in de bekwaamheid van dezen orgelbouwer deerlijk vergist, hetgeen uit het vervolg van deze geschiedenis zal blijken.

Het schijnt dat de aannemer in 1716 met zijn werk gereed is gekomen en toen heeft verzocht het orgel te mogen overdragen. Dit kunnen wij althans afleiden uit een kerspelresolutie van 24 Maart van dat jaar, waarin de schults en de gecommitteerden door de volmachten uit de elf rotten van Meppel en Oosterboer worden gemachtigd, om zich „in Holland off elders” te verstaan met „een bequaem organist en orgel-, maker off twee organisten, zooals best zullen kunnen aanraken”, om op kosten van het kerspel naar Meppel te komen, om het kerkorgel daar op te nemen en hiervan verslag uit te brengen.

Men vond al spoedig een deskundige bereid om deze taak op zich te nemen. De man teekent zich N. Berff, zijn kwaliteit en woon-

plaats worden niet genoemd. Dat in plaats van aan twee, aan één vakman dit onderzoek werd opgedragen, schijnt men geen bezwaar te hebben gevonden. Berff dient een op 1 April 1716 gedateerd rapport in van zijn inspectie waarin hij zegt, dat het orgel door Meester Jannes Harmannus „heel wel na het besteck gemaect" is. Maar hij heeft toch opmerkingen. Zoo o.a. heeft hij de dulciaan van 16 voet niet gevonden. Hij verontschuldigt dit door te zeggen dat de meester daarvoor geen plaats heeft kunnen vinden omdat de kerk te laag is. Maar daarentegen heeft de bouwmeester boven het bestek aangebracht een derde clavier die hij heel goed heeft bevonden. Verder heeft Berff nog eenige fouten ontdekt aan het manuaal en het rugpositief.

Het spreekt vanzelf, dat de overname van het orgel door de kerkelijke autoriteiten werd uitgesteld totdat de gebreken en tekortkomingen zouden zijn hersteld, hetgeen dan ook door den aannemer werd ter harte genomen. Het heeft echter meer dan een jaar geduurd eer tot een hernieuwd deskundig onderzoek kon worden overgegaan. Dit blijkt wel uit het verslag van den Amsterdamschen orgelbouwer Hendrik Lageman, die door den schults en de gecommiteerden voor deze taak was aangenomen. Dit verslag is gedateerd 13 Juni 1717. Daarin worden nog tal van gebreken aan het orgel aangewezen; blijkbaar heeft het onderzoek zeer minutieus plaats gehad. Wij willen dit stuk, dat door den aannemer, die bij de proefnemingen tegenwoordig is geweest, voor gezien is geteekend, hier weergeven zooals Lageman dit bij den schults Schickhart heeft ingediend. Het luidt als volgt:

Op het verzoek van de Ed. heeren schout en burgemeesters van Meppel heeft de ondergeschreven het orgel aldaar gevisiteert en opgenomen en de navolgende fouten bevonden, te weten:

1. vooreerst is het orgel niet gemaakt volgens het bestek, doch evenwel ten opzichte van getal van registers genoeg gedaan;
2. is bevonden in het bovenste clavier een zuijnsing van wint als men het clavier beslaet en de registers afset;

3. in het middelste clavier zijn huijlingen van geluijt;
4. in het positiv hetselve, als ook verscheijde deurspraken;
5. eenige registers hebben niet haar regte aart en eigenschap van geluijt, insonderheijt de holpijp in 't positiv, die meer nae een quintedeem gelijckt;
6. de meeste registers int geheele werck zijn traegh van aanspraak, en sommige pijpen zijn sterk en andere swack van geluijt;
7. de voxhumana is geen voxhumana, nog van maaxsel of van geluijt maer een toetsijn.

Dat dit bovenstaande alsoo bevonden is geworden in Meppel, den 13 Juny 1717 betuijgt

Mr Jan Harmens.

Hendrik Lageman.

Het is begrijpelijk dat dit verslag schrik en verontwaardiging heeft gewekt bij de bestuurderen en gemeentenaren van Meppel. Dit blijkt wel uit een schrijven van den schults Schickhart van 10 Juli d.a.v. aan „Mr Jannes Harmannus van Belcom”, waarin wordt gezegd dat het orgel „bij de opneming niet is gevonden na het bestek „gemaekt maar gansch gebreckelijck; dat selfs ook het warck „daerin gemaekt niet goed is bevonden, sooals deselve orgelmaker „sich selfs heeft doen overtuigen en daarvoor sijn hand heeft getekent. „Daardoor — zoo gaat de brief verder — sijn Scholtes en Volmachten, „om sich voor het carspel te kunnen verantwoorden te rade geworden, „hem, Mr Jannes Harmannus an te seggen, dat die gebreckke- „lijckheden en fouten sal moeten helpen en verbeteren, sooals voor „onpartidigen het voor goed sal kunnen worden opgenomen, en soo „daarinne manqueert, dat genootsaakt sullen wesen alle schade en „kosten op hem te verhalen, waarvoer hem, Mr Jannes Harmannus, „in Vriesland niet gedenckende na te lopen.” En om het laatste kracht bij te zetten werd hem de eisch gesteld, een domicilie te Meppel te vestigen benevens een borgstelling, terwijl hem ten slotte werd op het hart gedrukt, dat de betaling van de nog resteerende aannemingsom eerst zou plaats hebben nadat alle gebreken aan het orgel zouden zijn hersteld.

Dit „ultimatum” werd den orgelbouwer persoonlijk door den pander Albert van der Veen beteekend. Uit het antwoord blijkt dat de man van goeden wil was. Hij verklaart echter dat het hem als vreemdeling te Meppel niet mogelijk zal zijn een borg te vinden, maar dat hij zijn domicilie zal vestigen ten huize van Reinder Clooster, en dat hij zijne verplichtingen ten opzichte van het kerkorgel stipt zal nakomen.

Maar intusschen had hij nieuwe verplichtingen op zich genomen. Hij schrijft 23 Juli 1717 uit Berlikum aan Muijselaar dat hij „een stuck werk” onderhanden heeft op het Bilt, aan het orgel in de St. Jacobskerk, dat „ten eersten moet gemaekt worden”, waarom hij een maand uitstel vraagt en verzoekt dit schrijven den „burgemeester” ter kennis te brengen. Dit uitstel werd niet verleend. De schuldschrijft 26 Juli d.a.v. aan meester Jannes dat wordt verwacht, dat hij ten allerspoedigste overkomt om het orgel in een zoodanigen staat te brengen als hij volgens het bestek verplicht is „opdat niet genoodsaect worden bij langer uijtstel tegens UE. tot desselfs nadeel te „procederen”. Dit schrijven had nog niet het gewenschte gevolg, een tweede sommatie op 15 September d.a.v. had blijkbaar meer succes. Wij vinden althans de minuut van een brief van den 25en d.a.v. van den schuldschickhart, gericht aan „Mons. Steenberg en Mons. Lageman”, te Amsterdam, waarin wordt medegedeeld, dat het orgel nu hersteld is en waarin hij de heeren verzoekt te Meppel te komen om het instrument te keuren. Wij zien hieruit dat een tweede deskundige voor deze taak was gevonden. Maar wie nu verwachtte, dat aan de orgel-misère een einde zou komen, zag zich deerlijk teleurgesteld. De Amsterdamsche heeren lieten niets van zich hooren en een vriendelijke herinnering van de zijde van den schuldschickhart had slechts tot resultaat, dat in een schrijven van 13 November 1717, door Steenberg en Lageman geteekend, werd bericht, dat zij bezwaar maakten tegen zoo'n lange reis in dit jaargetijde. Zij gaven in overweging, nu het orgel was hersteld, het nu maar te gebruiken tot het a.s. Paschen, wanneer zij wel genegen zouden zijn aan de uitnoodiging gevolg te geven.

Inderdaad was een reis van Amsterdam naar Meppel en terug in den winter een onderneming en de vroedschap van Meppel kon niet anders dan dit beamen, hoewel kon worden opgemerkt, dat de heeren keurmeesters vroegtijdig genoeg waren gewaarschuwd. Er was echter blijkbaar geen andere weg dan maar weer te berusten in het geval en af te wachten. Dat aan het voorstel om het orgel in gebruik te nemen veel aandacht is geschonken is niet aan te nemen, daar nog altijd de overname moest plaats hebben. Het Meppeler bestuur was blijkbaar vast besloten zijn kerkorgel niet te aanvaarden, en den laatsten termijn van den aannemingsom niet te voldoen, voor was geconstateerd dat alle gesignaleerde fouten waren verbeterd. Maar dit eischte blijkbaar een eindeloos geduld. Zoo ook nu weer. De beide Amsterdamsche deskundigen, die omtrent Paschen zouden verschijnen, hadden het met hun eigen zaken te druk om hun toezegging gestand te doen. Ook de zomermaanden gingen voorbij en men bleef nog steeds in afwachting. Op 30 Juli schrijft de schults aan Lageman dat de heeren nu beslist tegen 5 September worden verwacht, daar de aannemer-orgelbouwer bericht heeft gezonden op dien datum ook te Meppel te komen om bij het onderzoek aanwezig te zijn. Lageman schrijft terug dat mons. Steenbergens tegen dien tijd onmogelijk kan komen en verzoekt deswege 14 dagen uitstel. Schickhart schrijft dat uitstel, ook met het oog op de overkomst van den heer Harmannus, niet kan verleend worden, waarop Lageman antwoordt, dat hij dan alleen zal komen en 3 September van Amsterdam zal afreizen.

De Amsterdammer heeft zijn woord gehouden en is tijdig te Meppel gearriveerd. De beurtman van Amsterdam op Zwartsluis had geen last van tegenwind en de schietschuit (snelschuit) van Zwartsluis naar Meppel geen vertraging, maar de Berlikumer organist-orgelbouwer bleef afwezig, evenwel onafhankelijk van zijn goeden wil. Van zijn zoon werd een schrijven ontvangen dat zijn vader ernstig ziek was en daardoor tot zijn leedwezen was verhinderd zijn belofte na te komen. De afwezigheid van den aannemer was des te

meer te betreuren nu Lageman moest constateeren dat de gebreken aan het kerkorgel nog bij lange na niet waren ondervangen.

Zoo langzamerhand kwam men tot het inzicht dat meester Jannes niet berekend was voor zijn taak. Er schijnen dan ook stemmen te zijn opgegaan om de afwerking van het orgel aan een ander op te dragen. Een brief van 19 October 1718 van Rudolph Garrelts, orgelbouwer te Groningen, aan den schults Schickhart duidt er op, dat over deze zaak is gehandeld. Garrelts beveelt zich in dit schrijven zelf aan. Hij zegt dat men gerust naar zijn kunnen kan informeeren; hij heeft een orgel gebouwd in de kerk te Eelde en te Zuidlaren en is nu bezig met het kerkorgel te Anloo. Dit laatste, schrijft hij, is een „bestedinge van mefrou ende mijnheeren Ellens”. Hij hoopt spoedig met dit werk gereed te komen, waarna hij zich zal haasten „om te komen en met de heeren te spreken”.

De laatste zinsnede wijst er op dat er tusschen Garrelts en het Meppeler bestuur iets gaande is geweest, maar wegens gebrek aan nadere gegevens kunnen wij hierop niet verder ingaan. Hoe het ook zij, een opdracht aan een anderen vakman werd niet gegeven, het geduld van de heeren te Meppel was blijkbaar nog niet ten einde. Gedurende anderhalf jaar hooren wij niets meer van de zaak. Dan, op 13 April 1720, schrijft de schults van der Woude (Schickhart was inmiddels overleden) aan Harmannus, dat het kerkorgel nu zoo spoedig mogelijk moet worden afgewerkt daar anders dit door een ander orgelmaker op zijn kosten zal worden verricht. Het was bij dezen orgelbouw niet de eerste keer dat een dergelijke eisch werd gesteld. Maar de orgelmaker van Berlikum was nog ziek en zond ook geen plaatsvervanger. Eerst 5 maanden later schrijft zijn zoon dat zijn vader nu in zooverre hersteld is, dat hij de reis naar Meppel durft ondernemen, en vraagt of het gelegen komt en wanneer. Natuurlijk kwam het gelegen. De man is weer te Meppel geweest en heeft zijn kennis en krachten weer aan zijn werk besteed en de schults en volmachten beloofd weer over te komen voor de overdracht van het orgel aan de kerk. Weer werd Lageman ontboden.

Deze maakte nu geen bezwaar tegen een reis in het winterseizoen; hij schreef dat hij 2 November van Amsterdam zou vertrekken. Maar bij aankomst te Meppel bleek het hem dat hij zijn onderzoek naar het orgel weer zonder de aanwezigheid van den belanghebbende moest verrichten. Op 23 October t.v. was n.l. van Harmannus jr. een schrijven ontvangen, dat zijn vader ernstig ziek was. De zieke heeft zijn werkstuk niet meer kunnen voltooien, zijn opdrachtgevers die een groote lankmoedigheid aan den dag gelegd hebben, niet kunnen bevredigen. Hij stierf 8 Januari 1721 en volgens de verklaring van zijn zoon, „door die reijse van Meppel veroorsaekt”. Verder schrijft hij dat zijn vader veel schade heeft geleden als aannemer van het kerkorgel te Meppel, bij schatting wel 1200 gulden, en spreekt hij het vertrouwen uit, dat de circa 250 gulden, die zijn vader nog had te vorderen, aan zijn erfgenamen zullen worden uitbetaald. Dat de erfgenamen in dezen zijn teleurgesteld, zal uit de kerspel-resolutiën, die hieronder volledig worden afgedrukt, voldoende blijken.

Op 24 Mei kwamen de schults en de gecommitteerden bijeen kennelijk met de bedoeling om aan den bovenbeschreven onbevredigenden toestand een einde te maken. Het in deze vergadering genomen besluit is als volgt geformuleerd:

Actum op 't Carspelhuijs 24 Mei 1721

Van de gecommitteerden van de 11 rotten.

Voorgebracht wesende dat d'orgelmaker Jannes Harmannus was overleden, en dat sijn erfgenamen te kennen hadden gegeven, dat niet in staat nog voornemens waren het orgel volgens het bestek te perfectereen, is goedgevonden, dat scholtes en volmachten ten eersten sullen soecken te besorgen, dat het orgel goed en bequaem werd gemaekt ten minsten costen van het carspel, en dat daartoe een orgelmaker sullen ontbieden en met denselve te minste prise over het voltrekken van het orgel soeken te accorderen, onvermindert des carspels recht tegens gemelte erfgenamen, so wanneer meerder moste betaald worden als bij het Carspel dieswegen nog te goede is.

Schults en volmachten hebben niet stil gezeten. Het resultaat van hunne bemoeiingen vinden wij geboekstaafd in het kerspel-resolutieboek. Daarin lezen wij:

Actum op het Carspelhuis tot Meppel, 24 Juni 1721.

Ingevolge carspelresolutie van den 24 Mei l.l. nopens het herstellen en voltrecken van het orgel genomen, den orgelmaker Snitger alhier ontboden, heeft het orgel gevisiteerd en scholtes en volmachten gezocht met denselven t' accorderen, doch d'wile dit werck niet minder als voor 650 gulden gemaakt konde krigen, hebben daarvan an de vorige gecommiteerden kennis gegeven. En is daarop te samen verstaan, dat men an dese orgelmaker, soo niet minder geschieden kan, dit werk volgens bestek sal anbesteden voor 650 gulden. Actum ut supra.

Ter presentie van mij schults.

Schults en volmachten waren nu aan een goed adres aangeland. Frans Caspar Schnitger, aan wien het werk werd opgedragen, was een zoon van Arp Schnitger te Hamburg, die leefde van 1648—1719, en die de grootste orgelbouwer was van zijn tijd. Arp verrichtte in 1691/92 met groote bekwaamheid de groote restauratie van Nederlands oudste kerkorgel, dat van de Martinikerk te Groningen, en aan zijn zoon Frans Caspar werd in 1729 een belangrijke vergrooting van dit orgel opgedragen, die zich echter maar ten deele van deze taak heeft kunnen kwijten; hij overleed voor deze arbeid was voltooid.

De uiteindelijke afwerking van het kerkorgel te Meppel waarmee zoolang getobd was, zou eindelijk zijn beslag krijgen. Het bestek is bewaard dat wij hier afschrijven.

Besteck van 't orgel an Frans Casper Schnitger.

Scholtes en volmachten van Meppel hebben met d'orgelmaker Frans Caspar Schnitger geaccordeert, dat het orgel tot Meppel in goede staat sal herstellen en brengen, dat bequaem kan gebruikt

en in een goede harmonie kan behandelt worden en daarop gespeelt worden:

dat in het manuaal een nieuwe secreet sleeplade met een nieuwe registratuire en abstractuire sal gemaakt worden, neffens een nieuwe dulciaan van sestijn voet dat een basse en tenoor graviteijts en lievelijck koomt. In 't ruggepositijff sal gemaect worden een dulciaan van acht voet en gekoppelt worden an het manuaal. Waarvoor de orgelmaker hebben sal de somma van seshondertvijftig gulden, te betalen in twee termijnen, d'eene helft wanneer d'orgelmaker tot Meppel koomt met de materialen om het werk te beginnen, en d'andere helft wanneer het werck door onpartidige organisten sal wesen opgenomen en bevonden wesen dat ingevolge voorschr. conditien is gemaackt. Des t' oorkoonde sijn hiervan twee alleensluidende geschreven en geteekent te Meppel den 24 Junij 1721.

J. Tabing.

G. H. van der Woude, schults.

Jan Harmens Hagen.

Jan ten Wolde.

Frans Casper Schnitger.

Schnitger heeft slechts een half jaar noodig gehad om aan zijn opdracht te voldoen. In November 1721 is hij met het werk aangevangen — hetgeen blijkt uit de voldoening van de eerste helft van de aannemingssom, welke op 11 November plaats had — en zijn werk opgeleverd op 8 Mei 1722, na de goedkeuring ervan door den Groninger organist Petrus Havingha, die door het Meppeler bestuur voor de keuring was aangezocht. Lageman had bij schrijven van 8 April t.v. te kennen gegeven, dat hij „wegens zijn affaires” voor de uitnoodiging moest bedanken.

En hiermede eindigt de geschiedenis van den bouw van het orgel in de Ned. Hervormde kerk te Meppel, zooals deze uit officieele bronnen kon worden vastgesteld. Na een langdurig sukkelen en een eindeloos geduld kon de patiënt genezen verklaard worden, nadat een bekwaam heelmeester zijn kennis en ervaring in dienst van den zieke had gesteld.

ZEIST, November 1940.